

Retoryka edukacji i innowacji (cz. II)

Rhetoric of Education and Innovation (part II)

12 (1) 2025

ISSUE EDITORS: ANNA M. KIELBIEWSKA, MARIA ZAŁĘSKA

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Projekt finansowany ze środków budżetu państwa,
przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki
w ramach Programu „Doskonała Nauka”.

Doskonała
Nauka II

VARIA

BARBARA SOBCZAK

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-1408-8256>

bsobczak@amu.edu.pl

Źródła perswazji. *Ethos* i *pathos* w retoryce Wołodymyra Zełenskiego

Sources of persuasion. *Ethos* and *pathos* in the rhetoric of Volodymyr Zelensky

Abstract

Celem artykułu jest analiza środków etycznych i patetycznych w retoryce prezydenta Ukrainy, Wołodymyra Zełenskiego. Analizie poddano 28 przemówień wygłoszonych w pierwszych stu dniach wojny rosyjsko-ukraińskiej przed parlamentami i zgromadzeniami narodowymi różnych państw. Wyniki badań pokazują, że retoryka Zełenskiego nastawiona jest na wzbudzenie pięciu afektów: strachu, współczucia, gniewu, wstydu i smutku, a wiarygodność mówcy, budowana zarówno w mowie, jak i poza nią, oparta jest na kompetencji, zaufaniu i podobieństwie do odbiorcy.

The aim of the article is to analyze *ethos* and *pathos* in the rhetoric of the President of Ukraine, Volodymyr Zelensky. I analyzed 28 speeches delivered before the parliaments and National Assemblies of various countries in the first hundred days of the Russian-Ukrainian war. The results of the study show that Zelensky's rhetoric is geared toward arousing five affects: fear, compassion, anger, shame and sadness. The speaker's credibility, built both in and out of speech, is based on competence, trust and similarity to the recipient.

Key words

rhetoric, *ethos*, *pathos*, Volodymyr Zelensky, credibility, emotions
retoryka, *ethos*, *pathos*, Wołodymyr Zełenski, wiarygodność, emocje

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0).

The content of the license is available at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Received: 8 March 2024 | Accepted: 13 January 2025

DOI: <https://doi.org/10.29107/rr2025.1.7>

BARBARA SOBCZAK

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-1408-8256>

bsobczak@amu.edu.pl

Źródła perswazji. *Ethos* i *pathos* w retoryce Wołodymyra Zełenskigo

1. Wprowadzenie

24 lutego 2022 r. Rosja zaatakowała Ukrainę, rozpoczynając jeden z największych konfliktów zbrojnych w Europie od czasu zakończenia II wojny światowej. Kluczową postacią tej wojny po stronie ukraińskiej stał się prezydent Wołodymyr Zełenski, który od pierwszych dni rosyjskiej inwazji zabiegał na arenie międzynarodowej o wsparcie dla swojego kraju i potępienie działań Kremla. W tym celu wygłosił setki przemówień przed najróżniejszymi audytoriami: na posiedzeniach Rady Europejskiej i Rady Bezpieczeństwa ONZ, na szczytach NATO, w parlamentach, podczas światowych forów ekonomicznych, na spotkaniach ze studentami, uroczystościach rozdania nagród. Wybrałam spośród nich 28 (zob. bibliografia), które zostały wygłoszone online¹ w pierwszych stu dniach wojny przed zgromadzeniami narodowymi i w parlamentach różnych krajów², by zbadać, co jest źródłem środków przekonywania w retoryce prezydenta Ukrainy.

Cezura stu dni nie jest przypadkowa, ponieważ retoryka Zełenskigo ewoluje, dostosowując się do zmieniających się okoliczności. Z perspektywy czasu na pewno będzie można wskazać momenty dla niej kluczowe, ale już dziś można stwierdzić, że jednym z najważniejszych był początek wojny i jej pierwsze miesiące. To bowiem czas, gdy z jednej strony świat był gotów do ogromnej mobilizacji i pomocy Ukrainie, z drugiej strony jednak wielu światowych liderów nie wierzyło w przywódcze zdolności Wołodymyra Zełenskigo – znanego w polityce jako człowiek, który stał się prezydentem dzięki medialnej rozpoznawalności.

1. Tylko jedno z analizowanych przemówień nie było wygłaszane zdalnie – przemówienie przed parlamentem Ukrainy, gdy gościem honorowym był prezydent Andrzej Duda (22.05.2022).

2. Przemówienia w Europarlamencie, w parlamencie Wielkiej Brytanii, Kanady, Norwegii, Australii, Holandii, Belgii, w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej, przed Kongresem USA, w Bundestagu, w Knesecie, w Izbie Deputowanych Włoch, w Japonii, na wspólnym posiedzeniu Senatu, Zgromadzenia Narodowego Republiki Francuskiej i Rady Miasta Paryża, w Riksdagu Szwecji oraz przed parlamentem Hiszpanii, Albanii, Islandii, Rumunii, Belgii, Niderlandów, Grecji, Irlandii, Estonii, Łotwy, przed Izbą Reprezentantów Cypru, Zgromadzeniem Narodowym Republiki Korei, Radą Narodową Słowacji i szwedzkim Stortingiem.

Nierzadkie były opinie, że jego brak doświadczenia dyplomatycznego i politycznego stanowi poważne zagrożenie dla Ukrainy (zob. Siegień 2022). Retorycznym wyzwaniem dla Zełenskigo na początku wojny było więc umocnienie swojej pozycji na arenie międzynarodowej, zbudowanie zaufania przywódców światowych i przekonanie ich do jak największego politycznego, finansowego, militarnego i ideowego wsparcia Ukrainy.

Klasyczna retoryka wskazywała trzy źródła środków przekonywania: *ethos*, a więc charakter mówcy, *pathos* – nastawienie, w jakie mówca wprowadzał słuchaczy, i *logos*, czyli, jak pisał Arystoteles, „rzeczywiste lub pozorne dowodzenie” (*Retoryka* 1356a).

W najczęściej przywoływanym współczesnym modelu komunikacji perswazyjnej Richarda E. Petty’ego i Johna T. Caccioppa (1986), zakładającym, że w procesie komunikacji możliwe są dwie drogi do osiągnięcia celu perswazji: centralna i peryferyjna, retoryczne *logos* sprzyjałoby zmianie przekonań na drodze centralnej. Zakłada ona krytyczne podejście do zawartości komunikatu i przemyślenie argumentacji. *Logos* jest instrumentem *stricte* merytorycznym. Z kolei *ethos* i *pathos* to czynniki wpływające na zmianę przekonań na drodze peryferyjnej, psychologicznej – moralnej i emocjonalnej. W retoryce Zełenskigo interesować mnie będzie tor peryferyjny i odpowiedź na pytania: w jakich rolach retorycznych występuje mówca, jakimi środkami werbalnymi i niewerbalnymi buduje swoją wiarygodność, do jakich afektów odwołuje się w procesie przekonywania audytorium i w jaki sposób wzbudza emocje słuchaczy.

2. Wiarygodność mówcy

Problem *ethosu* w retoryce jest ściśle związany z problemem kształtowania się tożsamości mówcy, a więc odpowiedzią na pytanie, kim jestem jako ten, który mówi, ale też z kreowaniem wizerunku, czyli zabiegami służącymi temu, by być pozytywnie postrzeganym przez audytorium i umieć zbudować swoją wiarygodność (Sobczak 2015). O powodzeniu perswazji decyduje bowiem nie tylko to, co się mówi, ale też to, kim jest mówca – jego pozycja społeczna, powaga i autorytet (Whitehead 1968, Aronson 2001, 76-84; Cialdini 2000: 191-213).

We współczesnych badaniach retorycznych (zob. Dyoniziak, Koswenda 2022, 85-87) rozróżnia się *ethos* dyskursywny, a więc wizerunek nadawcy, wyłaniający się z jego wypowiedzi – Arystoteles nazywał go *ethosem* budowanym w mowie (*Retoryka* 1356a)³. Obejmuje on zarówno tzw. *ethos* wypowiedziany, czyli to, co mówi o sobie nadawca, jak i tzw. *ethos* pokazany, związany z wyglądem,

3. Arystoteles w *Retoryce* pisze: „przekonanie dzięki charakterowi mówcy rodzi się wówczas, gdy mowa wypowiedziana jest w sposób, który czyni mówcę wiarygodnym. (...) Przekonanie to winno jednak wyrastać nie z posiadanej uprzednio opinii na temat mówcy, lecz z jego mowy” (*Retoryka* 1356a).

sposobem mówienia i zachowaniem mówcy. Obok *ethosu* dyskursywnego istnieje też tzw. *ethos* uprzedni, a więc wizerunek mówcy wynikający z jego wykształcenia, dokonań, funkcji, informacji, jakie ma o nim audytorium. W klasycznej retoryce to *ethos* budowany poza mową. Dla Kwintyliana było to życie mówcy: reputacja, jego dobra sława i opinia, którą mówca się cieszy, i która jest czymś już istniejącym i niezależnym od samego aktu mówienia (*Kształcenie mówcy* XII,1,1).

Arystoteles zwracał uwagę, że mowa etyczna, a więc taka, która ma przekonywać przez *ethos*, pozwala mówcy przedstawić się słuchaczom jako człowiek o określonym charakterze, ale mówca osiągnie takie wrażenie wówczas, gdy będzie odznaczał się *ethosem* właściwym dla ustroju, w jakim żyje, działa politycznie i przemawia (*Retoryka* 1365b). To znaczy, że nie można mówić o uniwersalnym i niezmiennym *ethosie*. *Ethos* związany jest zawsze z sytuacją retoryczną, okolicznościami, w jakich mówca występuje, audytorium, do którego przemawia, i celami, jakie realizuje. Chociaż Arystoteles wskazuje trzy zasadnicze filary wiarygodności mówcy, którymi są: jego rozsądek (*phronesis*), uczciwość (*areté*) i życzliwość wobec audytorium (*eunoia*), to podkreśla, że mówca kształtuje swój *ethos* zawsze w odniesieniu do konkretnej publiczności (*Retoryka* 1365b-1366a).

Należy podkreślić, że w kontekście politycznym *ethos* jest jednocześnie wynikiem działań autokreacyjnych (pochodzących od mówcy) i allokreacyjnych – wiedzy na temat polityka dostarczają inni. W przypadku prezydenta będą to osoby pracujące bezpośrednio dla niego (specjaliści od kreowania wizerunku), ale też dziennikarze i komentatorzy, oceniający jego działania, oraz zwykli ludzie, którzy dzielą się swoimi odczuciami na różnego rodzaju platformach komunikacyjnych.

Wołodimir Zełenski z wykształcenia jest prawnikiem, jednak nim wszedł do polityki pracował jako komik, producent filmowy, aktor, występował w popularnym formacie telewizyjnym „Taniec z gwiazdami”, w kilku filmach i serialu „Sługa narodu”. Grał w nim rolę nauczyciela historii, który nieoczekiwanie wygrywa wybory prezydenckie (Rogacin 2022). Gdy Zełenski zgłosił swoją kandydaturę na prezydenta, jego *ethos* zbudowany był więc przede wszystkim na zaufaniu i podobieństwie do odbiorcy. Postrzegany był jako sympatyczny, otwarty, sprawny komunikacyjnie. W kampanii prezydenckiej mówił o sobie, „prosty chłopak”, a na zarzuty braku doświadczenia politycznego, odpowiadał: „Ja nie jestem politykiem. Jestem prostym człowiekiem, który przyszedł, żeby złamać ten system” (Rogacin 2022: 174). Na arenie międzynarodowej przyglądano mu się z zainteresowaniem, ale też z dystansem. Wielu wątpiło w jego polityczne kompetencje, co wprost wyraził w pierwszych dniach wojny prezydent Węgier, Wiktor Orban, mówiąc: „Jestem prawnikiem. Pracuję z wiedzą, którą zgromadziłem w świecie prawa. Ktoś, kto jest aktorem, pracuje z wiedzą, którą zdobył jako aktor” (Kuczera 2022).

Jednak postawa, jaką przyjął Zełenski po inwazji Rosji na Ukrainę, kolejne decyzje i działania, które podejmował, zreinterpretowały jego wizerunek. Symboliczne dla tej postawy i definiujące strategię działania Zełenskiego były słowa, które skierował do Amerykanów, proponujących mu pomoc w wydostaniu się z Ukrainy. Jak podaje „The Associated Press” (2022), w momencie, gdy rosyjskie wojska zbliżały się do Kijowa, Zełenski na amerykańską propozycję ewakuacji w bezpieczne miejsce miał odpowiedzieć: „I need ammunition, not a ride” – „potrzebuję amunicji, a nie podwózki”⁴. Tym zdaniem określił swój nowy *ethos*: *ethos* przywódcy. W tej krótkiej wypowiedzi zawarł bowiem to, co w kontekście wojny wydaje się najistotniejsze: odwagę – zostaję, ryzykuję, choć najpewniej jestem na celowniku Rosjan; prawość – jestem obecny tu i teraz, tak jak większość Ukraińców walczących o swój kraj; odpowiedzialność – jestem tutaj, gdzie toczy się walka, z moimi ludźmi.

Kolejne wypowiedzi, ale też zachowania publiczne Zełenskiego wzbogaciły ten zestaw cech o troskę i zaangażowanie. Zełenski pokazywany był w szpitalach, gdzie odwiedzał rannych, mówił o cierpieniach Ukraińców, opuszczających swoje domy i prześladowanych przez Rosjan. Świat obserwował prezydenta Ukrainy agitującego na forach międzynarodowych, wykorzystującego każdą okoliczność, by mówić o tym, co dzieje się w Ukrainie, ale też w okopach, bunkrach, miejscach masakr, gdzie wspierał ukraińskich żołnierzy.

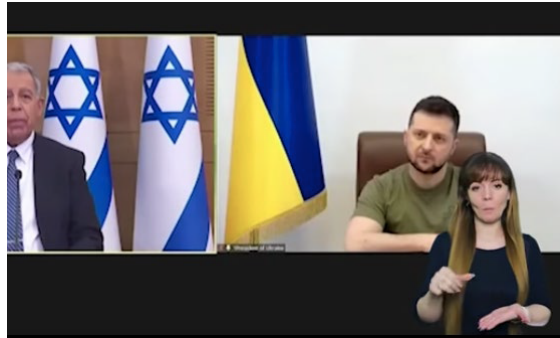
Tak powstał wizerunek człowieka w akcji, wojownika. Jednym z jego elementów jest strój Zełenskiego. Od początku wojny bez względu na okoliczności pojawia się on w wojskowej koszulce w kolorze khaki, czasem w brązowej bluzie i kamizelce kuloodpornej. Gdy występuje przed parlamentami i zgromadzeniami narodowymi różnych państw, pozostaje w tym samym wojskowym stroju, łamiąc przyjęte dla takich okoliczności konwencje (zob. fot. 1, 2).

Strój jest elementem fasady, jak pisał Erving Goffman (2008, 53). Pełni funkcje instrumentalne (na przykład chroni przed zimnem), ale też symboliczne – w stroju zakodowana jest rola społeczna mówcy. Zełenski, wybierając taki strój komunikuje, jak widzi swoją rolę: jest na tej wojnie żołnierzem, tak jak tysiące Ukraińców, ale jego polem walki są gabinety liderów politycznych i sale zgromadzeń narodowych. To w nich walczy o wsparcie dla swojego kraju.

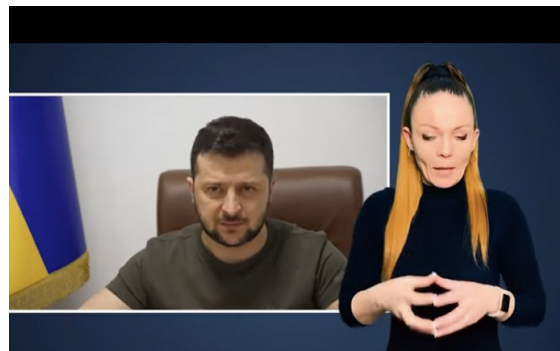
Elementem fasady są też dekoracje, a więc meble, sprzęty, rekwizyty, które wykorzystywane są przez mówcę podczas wystąpienia. W przypadku przemówień Zełenskiego przestrzeń jest tak zaaranżowana, by cała uwaga audytorium skupiała się na mówcy. Publiczność widzi prezydenta siedzącego w fotelu na tle białej ściany i flagi ukraińskiej. Obecność flagi jest elementem konwencji obowiązującej

4. „The Associated Press”, przytaczając te słowa, powołuje się na wypowiedź anonimowego urzędnika amerykańskiego wywiadu, który miał rozmawiać z prezydentem Zełenskim. To zdanie, przypisywane prezydentowi Ukrainy, szybko stało się jedną z najczęściej cytowanych wypowiedzi na początku wojny.

podczas spotkań międzynarodowych, ale może mieć ona też znaczenie symboliczne. Flaga identyfikuje Zełenskigo jako Ukraińca, jest wyrazem jego patriotyzmu i szacunku dla wartości narodowych. Nie można wszak zapominać, że w czasie wojny flaga ma szczególne znaczenie: jej zerwanie albo zatknięcie gdzieś jest symbolem utraty lub zawłaszczenia terytorium, dlatego w sytuacji zagrożenia państwowości obecność flagi wzmacnia narodową tożsamość i wzbudza silniejsze emocje.

Fot. 1. Wystąpienie przed Knesetem, 20.03.2022 (president.gov.ua)⁵.

Fot. 1. Wystąpienie przed Knesetem, 20.03.2022 (president.gov.ua)⁶.

Strój wzmacnia wiarygodność prezydenta i wrażenie autentyczności. Tak samo zresztą, jak wypowiedzi typu: „Wiecie, ja nie czytam z kartki, bo ten etap w życiu mojego kraju już się zakończył. Teraz mamy do czynienia z rzeczywistością. Mamy do czynienia z zabitymi ludźmi, z prawdziwym życiem” (Europarlament, 1.03⁷). Czytanie z kartki można w tym kontekście rozumieć jako symbol politycznej gry, rytuału, jakim są spotkania polityków i ich wystąpienia, czytanie z kartki oznacza odgrywanie roli. Zełenski mówi, że nie gra już w politycznym

5. <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-vołodimira-zełenskogo-v-kneseti-73701>

6. <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-vołodimira-zełenskogo-u-generaln-74001>

7. W nawiasie podaję nazwę kraju, w którym Zełenski występuje i datę dzienną wystąpienia, wyjątkiem jest Europarlament. W tym przypadku odwołuję się do nazwy zgromadzenia, ponieważ jest ono wielonarodowe.

teatrze – bo konkurencją dla niego jest prawdziwe życie. Mówienie, a nie czytanie, jest więc znakiem jego autentyczności.

By zbudować swoją wiarygodność, Zełeński kreuje kilka retorycznych tożsamości. Mówi jako: lider/przywódca, Ukrainiec, Europejczyk i przyjaciel.

Zełeński „przywódca” ma dwojaką twarz. Z jednej strony jest przywódcą opiekuńczym i empatycznym, wrażliwym na cierpienia swojego narodu, zatroskanym o każdą ofiarę wojny, głęboko dotkniętym tym, co dzieje się w Ukrainie. Tę twarz ujawnia, mówiąc na przykład:

Mam już prawie 45 lat. Dziś mój wiek zatrzymał się, gdy przestały bić serca ponad 100 dzieci. Nie widzę sensu życia, jeśli nie może ono zatrzymać śmierci. To moja misja jako przywódcy mojego ludu. I jako przywódcy mojego narodu (Stany Zjednoczone, 16.03).

Z drugiej strony jest przywódcą stanowczym, bezkompromisowym, zdeterminowanym, wzywającym do działania, co retorycznie wyraża się w dyrektywności jego stylu. Zełeński agituje na rzecz Ukrainy, ale w jego wypowiedziach przeważają żądania nad prośbami. Dominują czasowniki *trzeba*, *należy*, *musieć*; pojawiają się czasowniki w trybie rozkazującym: *zrób/zróbcie*, środki wzmacniające bezalternatywność wyboru, np. wyrażenia typu: *jest konieczne*, wielkie kwantyfikatory: *zaden*, *każdy*, *wszyscy*:

Żadnej [wyróżnienia B.S.] korony, proszę, **żadnego** euro z podatków na pomoc rosyjskiej agresji! Na przykład, wasza firma MOTUS TECH i inne firmy **muszą** przestać wspierać zdolność Rosji do niszczenia sąsiadów. (...) Również Unia Europejska, a więc i – mam nadzieję – Norwegia **musi** wreszcie wprowadzić zakaz korzystania przez rosyjskie statki z portów na kontynencie⁸ (Norwegia, 30.03.2022).

Wszelka działalność biznesowa z Rosją **musi** zostać całkowicie wstrzymana. Ani dolara za zniszczenie ludzi! **Konieczne jest** również powstrzymanie wszelkich prób obejścia sankcji przez Rosję. Bo co to w takim razie za sankcje, skoro można je łatwo obejść? Ale przede wszystkim **trzeba** uzbroić tych, którzy naprawdę walczą o wolność. Aby zło mogło przegrać, a Rosja zaczęła dążyć do pokoju, **Ukraina musi mieć wszystko**, czego potrzebuje na polu bitwy (Australia, 31.03.2022).

Unia Europejska **musi** wreszcie podjąć fundamentalną decyzję i zamknąć porty dla rosyjskich statków. Wstrzymać tranzyt towarów i wszelką działalność gospodarczą z Rosją. Ograniczenie przepływu pieniędzy dla rosyjskich nośników energii nie ma alternatywy (Rumunia, 4.04.2022).

Każdy polityk w demokratycznym świecie **musi** bronić potrzeby dostarczenia Ukrainie wszelkiej niezbędnej broni. Bo to na polu bitwy rozstrzyga się, kto zwycięży w tej wojnie – wolność czy tyrania. **Wszyscy**, od których to zależy, **muszą** zrobić **wszystko**, aby szybko i nieuchronnie postawić przed sądem cały rosyjski personel wojskowy i jego dowódców winnych popełnienia zbrodni na ludności cywilnej na czasowo okupowanych terytoriach Ukrainy (Rumunia, 4.04.2022).

[do Borisa Johnsona] **Znajdź sposób**, aby nasze ukraińskie niebo było bezpieczne. **Zrób** to, co możesz. **Zrób** to, co musisz. **Zróbcie** to, do czego zobowiązuje wielkość waszego państwa i waszego narodu (Wielka Brytania, 8.03.2022).

8. Tłumaczenia przemówień Zełeńskiego własne.

Akty dyrektywne, najczęściej prośby, Zełenski dołącza też do podziękowań, które są zawsze warunkowe, na co wskazuje spójnik „ale”. Przyjmują one eksplikacje: „dziękuję/jestem wdzięczny, ale proszę o więcej”, „dziękuję/jestem wdzięczny, ale możecie zrobić więcej”, ewentualnie: „dziękuję/jestem wdzięczny, ale powinniśmy/musimy zrobić więcej”, gdzie „my” inkluzywne rozkłada odpowiedzialność za działania na nadawcę i odbiorcę, np.:

Jestem wdzięczny Australii za ponadpartyjne wsparcie dla naszej obrony przed najeźdźcami. (...) **ale** to dopiero początek. Razem możemy, więc powinniśmy zrobić jeszcze więcej. Potrzebne są nowe sankcje wobec Rosji (Australia, 31.03. 2022).

Jestem wam wdzięczny, politycy, jestem wdzięczny wszystkim zwykłym ludziom za niezwykle potężne wsparcie mojego państwa, naszego narodu w tym czasie. (...) **ale** Rosja nie przerywa działań wojennych na terytorium Ukrainy. To jest Ukraina. I musimy zrobić znacznie więcej, aby przywrócić pokój (Niderlandy, 31.03. 2022).

Jestem naprawdę wdzięczny Finlandii za to, że nie czekaliście, gdy rozpoczęła się ta inwazja Federacji Rosyjskiej. Za to, że od razu przyszlście nam z pomocą. (...) **ale** proszę o jeszcze większe przywództwo, zarówno na poziomie Unii Europejskiej, jak i w stosunkach dwustronnych z krajami Europy, aby wesprzeć naszą walkę o wolność (Finlandia, 8.04. 2022).

Jesteśmy wam wdzięczni, bardzo wdzięczni waszemu państwu za wsparcie, którego już udzieliliście. (...) Przyjęliście już serdecznie ponad 30 000 Ukraińców, którzy z powodu tej wojny opuścili swoje domy, **ale** to wy jako państwo – serce Europy – możecie zainspirować wszystkich innych Europejczyków do zrobienia więcej. Aby pomóc nam wypędzić okupantów z Ukrainy i przywrócić cenny pokój (Belgia, 31.03. 2022).

Używanie aktów dyrektywnych i wielkich kwantyfikatorów (np. „każdy polityk musi”, „wszyscy, od których to zależy, muszą”) ma na celu wykreowanie sytuacji bezalternatywności wyboru. Decyzja polityczna może być tylko jedna: wsparcie dla Ukrainy. Dyrektywność ma też jednak funkcję wzmacniania wiarygodności Zełenskiego. Kojarzona jest bowiem z pewnością siebie, która jest jednym z filarów wiarygodności (McCroskey 1996), szczególnie istotnym w odgrywaniu roli przywódcy. Może być też interpretowana jako gwarancja sukcesu, ponieważ uruchamia w odbiorcach myślenie: „skoro on jest pewien, to znaczy, że Rosjan można pokonać”.

Zełenski w swoich przemówieniach eksponuje też swoją narodową tożsamość i mówi jako „Ukrainiec”. Posługuje się wtedy kategorią „my” („my Ukraińcy”) lub zaimkiem dzierżawczym „nasz”. Odwołuje się w ten sposób do wspólnoty opartej na pochodzeniu i doświadczeniu wojny, na przykład:

Zapraszamy wiodące kraje świata, wiodące firmy i najlepszych specjalistów do przyłączenia się do projektu odbudowy Ukrainy (Australia, 31.03. 2022).

Ale dlaczego Rosja przysłała do **nas**, do **naszego** domu, do Ukrainy? (Hiszpania, 5.04. 2022).

Prezydent wykorzystuje przy tym *ethos* Ukraińca – człowieka wolnego, pracowitego, odważnego, silnego, który kreuje w swoich mowach, mówiąc na przykład:

Mam zaszczyt pozdrowić Państwa w imieniu narodu ukraińskiego, odważnych i miłujących wolność ludzi, którzy przez osiem lat stawiali opór rosyjskiej agresji, tych, którzy oddali swoich najlepszych synów i córki, aby powstrzymać tę pełnowymiarową rosyjską inwazję (USA, 16.03. 2022).

Zapewniając, „nikt nas nie złamie. Jesteśmy silni. Jesteśmy Ukraińcami” (Euro-parlament, 1.032022), mówi też o sobie.

Jednym ze sposobów budowania wiarygodności jest identyfikacja. Ludzie bardziej ufają tym, którzy są do nich podobni i z którymi ich coś łączy (Burke 1969). Zełenski, by budować płaszczyznę porozumienia z odbiorcą, a więc zwłaszcza w przemówieniach kierowanych do parlamentów europejskich, mówi jako „Europejczyk” i przedstawiciel świata zachodnich wartości. Deklaruje poszanowanie dla demokracji, wolności i praw człowieka, które cenią Europejczycy:

Teraz na terytorium Ukrainy rozstrzygają się losy nie tylko naszego państwa, ale także los całego projektu europejskiego, wartości, które nas wszystkich połączyły. (...) Demokracji, która nas wszystkich zjednoczyła. Praw człowieka, które stały się podstawową wartością dla nas wszystkich (Hiszpania, 5.04. 2022).

Nam wszystkim, wszystkim Europejczykom. Wszystkim, którzy cenią sobie pokój na naszej planecie. Pokój, o który walczyły miliony ludzi, pokolenia Europejczyków, i które zostało zniszczone jedną decyzją, w jednej chwili (Niderlandy, 31.03. 2022).

„My Europejczycy” określa w każdym przypadku mówcę, audytorium, ale też osoby trzecie – inne kraje europejskie. Jest to MY perswazyjne, wzmacniające kategoryzację świata i jego podział na „swoich” i „obcych”, budujące wspólnotę Ukrainy i innych krajów europejskich, opartą na tych samych wartościach, w opozycji do ONYCH – Rosjan.

Ostatnia z tożsamości, która wyłania się z przemówień Zełenskiego, to „przyjaciół”. Ma ona wymiar najbardziej prywatny. Prezydent Ukrainy uruchamia ją w kilku wystąpieniach, w zwrotach adresatywnych, gdy mówi do Australijczyków, Kanadyjczyków, Polaków, Brytyjczyków i Francuzów, na przykład:

Drodzy przyjaciele, odległość geograficzna między nami jest szalona. Tysiące kilometrów. Ale co ta odległość oznacza dla tych, którzy dzielą wspólne wartości? Którzy widzą świat w ten sam sposób? (Australia, 31.03. 2022).

Członkowie rządu i Parlamentu! Obecni tutaj goście, drodzy przyjaciele! (Kanada, 15.03. 2022).

Przyjaciółmi prezydent nazywa też wybranych przywódców – Andrzeja Dudę, Borisa Johnsona, sygnalizując bliskość z nimi, ale tę bliskość manifestuje również poprzez zwracanie się do niektórych polityków po imieniu:

Drogi Justinie! (Kanada, 15.03. 2022).

Przyjacielu, Andrzeju! (Polska, 11.03. 2022).

Jestem szczególnie wdzięczny tobie, Borysie, mój przyjacielu! (Wielka Brytania, 8.03. 2022).

Przyjaciel to osoba, z którą pozostaje się w więzi opartej na życzliwości, szczerości, zaufaniu i wzajemnej pomocy. Odwołanie się do tej figury ma więc funkcję *captatio benevolentiae* – dowartościowuje odbiorcę i podkreśla bliskość między mówcą a słuchaczami, ale bycie przyjacielem jest też zobowiązujące. Figura przyjaciela służy zatem perswazji w przemówieniach Zełenskiego w co najmniej dwóch wymiarach: jako sposób na pozyskanie przychylności audytorium i jako narzędzie motywujące do działania.

Warto zauważyć, że ze szczególnej pozycji Wołodimir Zełenski mówi do Polaków i to dwukrotnie, raz występując przed parlamentem polskim (11.03.2022), drugi raz, przemawiając w parlamencie ukraińskim do obecnego tam prezydenta Andrzeja Dudy (22.05.2022). Chociaż prymarnym odbiorcą tego drugiego przemówienia byli deputowani ukraińscy, to ze względu na obecność polskiego prezydenta staje się ono również mową kierowaną do Polaków. W obu wystąpieniach Zełenski podkreśla szczególną więź łączącą Polaków i Ukraińców, opartą na braterstwie i takich wartościach, jak niezależność, wolność i rodzina:

Pamiętam moje pierwsze spotkania z Andrzejem Dudą. Ze spotkania na spotkanie wszystko się zmieniało, chłód znikał. Rozumieliśmy się wzajemnie jak Ukrainiec z Polakiem, jak Europejczycy, jak przyjaciele, rodzice, którzy lubią swoje rodziny i rozumieją, że ich dzieci mają żyć w świecie jednakowych, dobrych wartości, naszych wspólnych wartości, mają żyć w świecie, gdzie narody są niezależne, gdzie panuje wolność, gdzie ważna jest rodzina i gdzie nie ma prawa do wojny zaborczej (Polska, 11.03.2022).

Bronimy [Polacy i Ukraińcy] wspólnego nam świata, wolności i niepodległości, w czasach, gdy dokonuje się barbarzyństwo na skalę kosmiczną. Taka jest też skala zrozumienia, współpracy, przyjaźni i braterstwa między Ukrainą a Polską. 24 lutego rozpoczęliśmy pisanie nowego tomu naszej wspólnej historii. Jedność naszych narodów będzie trwała (Ukraina, 22.05.2022).

Do opisanía relacji polsko-ukraińskich prezydent wykorzystuje metaforę rodziny, nazywając Polaków braćmi i siostrami:

Większość naszych miast ma polskie miasta partnerskie. Nasi ludzie są bliźniakami. Nasze kraje są siostrami. Jesteśmy rodziną (Ukraina, 22.05.2022).

Gdy jest ktoś, kto bije jak bydlę, trzeba mieć kogoś, na kogo można liczyć, kto – gdy twój dom jest atakowany – wyciągnie do ciebie pomocną dłoń. Nad ranem 24 lutego nie miałem wątpliwości, kto będzie taką osobą, kto powie: Bracie, nie zostaniesz z wrogiem sam na sam. I tak się stało, jestem za to wdzięczny. Polscy bracia i siostry są z nami, to naturalne (Polska, 11.03.2022).

Po 16 dniach tej wojny ukraińska duma i polski honor, ukraińska śmiałość w bojach i polska szczerość wspierają się, pozwalają nam powiedzieć, że między naszymi narodami jest już pokój – pokój między rodzinami, między braćmi (Polska, 11.03.2022).

Gość w dom, Bóg w dom. Takim polskim przysłowiem witam w Kijowie naszego gościa, przyjaciela i brata, prezydenta Polski Andrzeja Dudę (Ukraina, 22.05.2022).

Z punktu widzenia retorycznej strategii identyfikacji, interesujący jest zwrot „Bracia i Siostry!”, którego Zełenski używa w odniesieniu do Polaków. Może mieć on dwojaką funkcję: po pierwsze, być wyrazem szczególnej bliskości, jaką widzi on w relacjach między Ukraińcami i Polakami, po drugie, może być narzędziem budowania płaszczyzny porozumienia. Prezydent, przywołując rytualny zwrot znany katolikom, odwołuje się do chrześcijańskiej tożsamości swoich odbiorców:

Szanowny Panie Prezydencie! Mój Przyjacielu, Andrzeju! Szanowna Pani Marszałek Sejmu! Szanowny Panie Marszałku Senatu! Panie i Panowie Posłowie i Senatorowie! Szanowni Panie i Panowie! Bracia i Siostry! Polacy! (Polska, 11.03.2022)

Ethos Wołodomyra Zełenskiego, budowany zarówno w mowie, jak i poza nią, oparty jest na kilku filarach: kompetencji (prezydent sprawdza się w roli lidera), zaufaniu (jest empatyczny i opiekuńczy, a jednocześnie stanowczy i pewny siebie) i podobieństwie do odbiorcy, z którym łączą go wspólne wartości. Świat obserwuje polityka, który zarządza działaniami militarnymi i kryzysem w swoim kraju, jest stanowczym, pewnym siebie przywódcą, zorientowanym w otaczającej go rzeczywistości, który wzbudza zaufanie swoim zaangażowaniem i determinacją (w ciągu trzech miesięcy wygłosił 149 przemówień, z czego 51 na arenie międzynarodowej). Zełenski sprawia wrażenie osoby szczerej (nie kryje emocji), docenia lojalność i przyjaźń, odwołuje się do wartości moralnych, takich jak: szacunek, uczciwość, zarówno wobec swoich obywateli, jak i międzynarodowych partnerów. Zostając w kraju, ale też krytykując przywódców światowych za opieszałość i niewystraszające zaangażowanie w pomoc Ukrainie, manifestuje swoją odwagę. Z kolei dbając o interesy swojego kraju i zabiegając o wsparcie dla niego na arenie międzynarodowej, dowodzi odpowiedzialności i patriotyzmu.

3. Siła emocji

Arystoteles, pisząc w „Retoryce”, że „inne wydajemy orzeczenia, gdy jesteśmy zasmuceni, niż kiedy się cieszymy, inne – gdy nastawieni przyjaźnie niż usposobieni wrogo” (*Retoryka* 1356a), zwraca uwagę na perswazyjną siłę afektów, które mówca może wzbudzić w odbiorcy i które mogą wpływać na podejmowane przez niego decyzje.

Intuicję Arystotelesa potwierdzają współczesne badania wpływu emocji na procesy decyzyjne, z których wynika, że większość emocji pełni funkcję motywacyjną i wpływa na nasze działania (Frijda 1989, Witek-Mioduszevska 2022), a nawet, że emocje są najsilniejszym motorem napędowym ważnych decyzji życiowych. Na przykład strach motywuje do podejmowania kroków, które chronią przed zagrożeniem, ciekawość do poszukiwań, a złość do agresywnych form zachowania (Frijda 2002a, 104; Ekman 2007). Emocje nie zawsze muszą bezpośrednio wywoływać działanie, ponieważ to, czy ludzie faktycznie coś zrobią, zależy od różnych czynników: od kontekstu, w jakim wystąpiła emocja, jej celu, ale też doświadczeń danej osoby (Baumeister i in. 2007).

Emocje mogą też prowadzić do zmiany przekonań, na przykład gniew nasila przypisywanie winy. Mechanizm oddziaływania emocji na przekonania wyjaśniają Aleksandra Głos i Wojciech Załuski, pisząc:

[e]mocje organizują działanie człowieka i włączają programy emocjonalne, które w odróżnieniu od programów behawioralnych i poznawczych mają status programu pilnego. Być może właśnie owa „pilność” i „pierwotność” programów emocjonalnych sprawia, że procesy uczuciowe, szczególnie te intensywne, zdolne są zaburzyć subtelne wnioski i misternie utkane plany (Głos, Załuski 2016, 12).

Emocje, powiązane z procesami poznawczymi i motywacyjnymi, mają wpływ zarówno na sposób ustalania hierarchii preferencji, jak i determinację w dążeniu do ich realizacji (Frijda 2002b). W końcu emocje kierują uwagą. Z jednej strony zwracają uwagę na kwestie aktualnie ważne: zwiększają czujność i koncentrację na określonych kwestiach (np. lęk wyostrza uwagę na niebezpieczeństwo). Z drugiej strony – mogą wyrywać z koncentracji lub zmienić kierunek uwagi (Dąbrowski 2012, 327).

Uznaje się, że dla procesu podejmowania decyzji istotne są zarówno tzw. emocje pozytywne⁹ (radość, miłość, wdzięczność), jak i negatywne (a więc te doświadczane jako przykre, np. smutek, gniew, strach), i choć istnieje obiegowa opinia, że emocje negatywne zaburzają racjonalność procesów decyzyjnych i prowadzą do decyzji sub-optimalnych, a więc gorszych niż te podejmowane „na chłodno”, to zależność ta nie jest prosta. Okazuje się bowiem, że negatywne afekty, takie jak gniew i smutek, czynią nasz sposób myślenia bardziej precyzyjnym i bardziej odpornym na sugestie, niż afekty pozytywne. To pod wpływem pozytywnych emocji ludzie działają mniej racjonalnie (Głos, Załuski 2016).

Można więc przyjąć, że umiejętność zarządzania emocjami odbiorcy może mieć istotny wpływ na retoryczną skuteczność mówcy. Zadaniem mówcy jest

9. Określeń „emocje pozytywne” i „emocje negatywne” nie należy rozumieć w sensie moralnym, uznając, że jakieś emocje są dobre, a inne złe. Emocje pozytywne to takie, które wprowadzają jednostkę w stan przyjemności, a negatywne to takie, których pojawienie się jest zagrożeniem dla realizacji celów i interesów jednostki, przez co wprowadzają osobę w stan „nieprzyjemności” (Głos, Załuski 2016, 18).

więc wzbudzać emocje, a wzbudzanie emocji może następować poprzez to, co ktoś mówi, jak mówi i jak się zachowuje. Może też wynikać z obnażenia emocjonalnego mówcy. Obserwując kogoś, wnioskujemy bowiem na podstawie tego, jak się zachowuje, jakie emocje mu towarzyszą, a ludzie są tak „zaprogramowani”, że najczęściej reagują na emocje emocjami (Ekman 2003, 104).

Retoryka Zełenskigo nastawiona jest na wzbudzanie pięciu uczuć: strachu, współczucia, gniewu, wstydu i smutku.

Strach to jeden z najsilniejszych afektów: wzbudza zainteresowanie problemem i mobilizuje do podejmowania określonych zachowań. Ludzie pod wpływem strachu są skłonni robić to, co im się każe. Jednocześnie jednak silny strach powoduje, że pojawiają się reakcje obronne: człowiek uznaje napływające informacje za niewiarygodne, bądź dokonuje ich natychmiastowej reinterpretacji, przyjmując, że być może coś jest zagrożeniem dla kogoś, ale z pewnych powodów nie dla niego (Doliński, Grzyb 2022: 93). By osiągnąć zamierzone cele, Zełenski musi więc tak operować strachem, by zmobilizować swoich odbiorców do poważnego myślenia o sytuacji, w której być może się znaleźli, i co za tym idzie – do działania, ale jednocześnie nie uruchamiać w nich psychologicznych mechanizmów obronnych, związanych z myśleniem o zagrożeniu, by nie wzbudzić w nich dystansu.

By wywołać strach, Zełenski posługuje się amplifikacją: wyolbrzymia zagrożenie inwazją Rosji na kraje ościenne Rosji i Ukrainy, całą Europę, a nawet świat. Przekonuje, że brak wsparcia dla działań militarnych Ukrainy będzie miał negatywne konsekwencje dla bezpieczeństwa innych krajów. Mówi o „globalnym bezpieczeństwie” i „terrorze przeciw wszystkim”:

Co Rosja przynosi Ukrainie? Śmierć i dyktaturę, **a po Ukrainie będzie próbowała przynieść to wszystko do Mołdawii, Polski, Gruzji, państw bałtyckich, Kazachstanu i wszystkich innych krajów, do których może dotrzeć.** Rosję można powstrzymać. Masowe mordy, deportacje i dyktaturę można powstrzymać, ale teraz, na Ukrainie (Portugalia, 21.04.2022).

A co się stanie, jeśli Rosja rozpocznie wojnę przeciwko państwom, które mają mniejszy wewnętrzny potencjał do obrony niż Ukraina? (...) Rosja otwarcie mówi, że nie ograniczy się do Ukrainy. Potrzebują również krajów bałtyckich, Polski i innych krajów europejskich (Łotwa, 26.04.2022).

Dzisiaj walczymy, **aby dla państw bałtyckich i dla Polski takiego złego czasu nie było.** (Polska, 11.03.2022).

Los globalnego bezpieczeństwa rozstrzyga się teraz (Australia, 31.03.2022).

I jestem pewien, że zdajecie sobie sprawę: **jeśli armia rosyjska otrzyma rozkaz inwazji na waszą ziemię, zrobi to samo z waszym krajem.** Nie życzę Wam tego. Zrobią to, co stało się w Buczy, w waszych miastach (Finlandia, 8.04.2022).

Ósmego dnia świat zobaczył rosyjskie czołgi ostrzeliwujące elektrownię atomową. Największą w Europie. I świat zaczął rozumieć, że **to jest terror przeciwko wszystkim**. To jest wielki terror (Wielka Brytania, 8.03.2022).

Retoryka kładąca nacisk na strach tam, gdzie zagrożenie jest realne, kiedy jest poparta wiedzą o rzeczywistym niebezpieczeństwie, może być skutecznym narzędziem oddziaływania. Inaczej będzie, jeśli stosuje się ją tam, gdzie prawdopodobieństwo wystąpienia jakiegokolwiek zagrożenia jest niewielkie. Jeśli Zełenski mówi, że „wszystkie kraje świata” powinny być przygotowane na możliwość użycia taktycznej broni nuklearnej przez prezydenta Rosji Władimira Putina, to jest to tylko retoryczny chwyt. W ostatnich latach, zwłaszcza po 2014 roku, stosunki Rosji z wieloma krajami Zachodu uległy pogorszeniu z powodu konfliktu w Ukrainie, aneksji Krymu oraz działań militarnych i politycznych Rosji. Niemniej jednak, Rosja utrzymuje stosunki dyplomatyczne oparte na współpracy i sojuszach z niektórymi krajami, szczególnie tymi, które są jej sojusznikami w różnych organizacjach międzynarodowych lub które mają zbliżoną orientację polityczną. Niewątpliwie więc taka retoryka będzie skuteczniejsza wobec tych odbiorców, którzy czują się potencjalnie zagrożeni inwazją Rosji, a to poczucie wynika z ich historycznych doświadczeń.

By wzmocnić perswazyjność swojego przekazu, Zełenski wykorzystuje też strategię samopotępienia (Nęcki 1996: 73), wzbudzając w swoich odbiorcach poczucie winy i czyniąc ich współodpowiedzialnymi za losy Ukraińców i Ukrainy, a nawet całego świata. Poczucie winy to emocja, która pojawia się wtedy, gdy ktoś zauważy, że w swoim postępowaniu przekroczył normę, która jest dla niego ważna i którą akceptuje (Doliński, Grzyb 2022: 81). Poczuciu winy często towarzyszy poczucie wstydu, zwłaszcza wtedy, gdy świadkami przekroczenia jakiejś normy są inni ludzie. Zełenski wzbudza poczucie wstydu u odbiorców, odwołując się w swoich wypowiedziach do norm moralnych. Uruchamia takie wartości, jak odpowiedzialność i uczciwość, ale też antywartości, jak hipokryzja, którą przypisuje politykom Zachodu:

Wojna zawsze ujawnia, do czego ludzie są zdolni. Kto jest silny? A kto jest słaby? Kto jest mądry, a kto nie widzi oczywistości? Kto jest uczciwy, a kto jest hipokrytą? I zobaczyliśmy wszystko. I to wszystko zrozumieliśmy. Przez 20 dni i osiem lat. Jestem pewien, że też to wszystko widzieliście (Kanada, 15.03.2022).

Nie wiem, ile jeszcze zbrodni wojennych popełnionych przez rosyjskie wojsko musi zostać odkryte, jak to miało miejsce w naszym mieście Buczy, zanim wszystkie kraje Unii Europejskiej zdecydują się na embargo. (...) Demokratyczny świat musi przestać sponsorować rosyjskie zbrodnie wojenne, niszczenie miast, zabijanie dzieci (Cypr, 7.04.2022).

Wciąż jeszcze musimy przekonywać zachodnich polityków niektórych krajów, że konieczne jest zaprzestanie jakichkolwiek powiązań rosyjskich banków ze światowym systemem finansowym. Niestety, wciąż musimy przekonywać Europę, że rosyjska ropa nie może zapewnić rosyjskiej maszynie wojskowej hojnego strumienia pieniędzy (Irlandia, 6.04.2022).

Francuskie przedsiębiorstwa muszą opuścić rosyjski rynek. Renault, Auchan, Leroy Merlin i inne firmy powinny przestać sponsorować rosyjską maszynę wojenną. Powinny przestać sponsorować zabójstwa dzieci i kobiet, gwałty. Wszyscy powinni sobie przypomnieć, że wartości są cenniejsze od zysków (Francja, 23.03.2022).

Retoryka Zełenskigo jest zerojedynkowa: brak wsparcia dla Ukrainy oznacza wsparcie dla zbrodniczych działań Rosji, a prowadzenie interesów z Rosją czyni tych, którzy to robią, współodpowiedzialnymi za losy obywateli ukraińskich i sponsorowanie zbrodni wojennych. Nawet jeśli prezydent nie wymienia nazw krajów, które krytykuje, odbiorcy są w stanie je zidentyfikować, znając polityczny kontekst.

Wyjątek stanowią dwa przemówienia: do Niemców i Izraelczyków. W nich bowiem Zełenski wprost formułuje oskarżenia o zaniechanie i brak realnej pomocy, a tym samym działania na rzecz Rosji:

Kiedy mówiliśmy Wam, że Nord Stream to broń i przygotowanie do wielkiej wojny, w odpowiedzi usłyszeliśmy, że to przecież gospodarka. Gospodarka. Gospodarka (...) Kiedy prosiłiśmy o sankcje prewencyjne, apelowaliśmy do Europy, apelowaliśmy do wielu krajów. Zwróciliśmy się do was o sankcje dla agresora, by poczuł, że jesteście siłą, widzieliśmy opóźnienia. Czuliśmy opór. Zrozumieliśmy, że chcecie kontynuować gospodarkę (Niemcy, 17.03.2022).

Nie bądźcie posłuszni innemu państwu, które uważa obcą ziemię za swoją „przestrzeń życiową”. Dlaczego bronią tego wszystkiego bez waszego przywództwa? Bez waszej siły? Dlaczego zamorskie państwa są bliżej nas niż wy? Bo to jest właśnie mur. Mur, którego nikt nie zauważa, a w który wbijamy się, walcząc o ocalenie naszych ludzi (Niemcy, 17.03.2022).

Wiecie, jak bronić swoich interesów państwowych, interesów swojego narodu i zdecydowanie możecie pomóc nam chronić nasze życie, życie Ukraińców, życie ukraińskich Żydów. Można ciągle pytać, dlaczego nie możemy dostać od was broni? Albo dlaczego Izrael nie nałożył silnych sankcji na Rosję? Dlaczego nie wywiera presji na rosyjski biznes? Ale to do was, drodzy bracia i siostry, należy wybór odpowiedzi. I z tą odpowiedzią będziecie musieli żyć, mieszkańcy Izraela. Ukraińcy dokonali wyboru. 80 lat temu ratowali Żydów. Dlatego Sprawiedliwi wśród Narodów Świata są wśród nas (Izrael, 20.03.2022).

Zełenski w swojej argumentacji odwołuje się do wartości witalnych (życie Ukraińców), moralnych (odpowiedzialność za los Ukraińców) i pragmatycznych (interesy poszczególnych krajów i narodów), stawiając najwyżej wartości witalne i moralne. Niewątpliwie przemawia on w momencie, w którym Ukraina jest w bardzo złej sytuacji, może więc wiele wymagać od innych krajów, ale należy zauważyć, że mówiąc do Niemców, że „zarabiają pieniądze na krwi innych ludzi”,

dokonywa manipulacji. Uzależnienie Niemiec od rosyjskiej ropy nie ma bowiem nic wspólnego z wojną i ludzie w Ukrainie nie umierają dlatego, że Niemcy kupują ropę od Rosjan. Zełenski, krytykując Niemcy, nie wykazuje żadnego zrozumienia dla ich interesów. Nawet jeśli dla Niemców sprawa Ukrainy jest ważna, to ważne jest też zapewnienie stabilizacji politycznej swojemu państwu.

Z kolei w przemówieniu do Izraelczyków Zełenski zawstydzia audytorium, przywołując historyczny kontekst i przypominając o pomocy, jakiej Ukraińcy udzielili Żydom w czasie II wojny światowej.

Wskazując na braki moralne, prezydent zawstydzia kraje, firmy i organizacje, o których mówi. Używając retoryki wstydu, chce pokazać, że poszczególne kraje w niewystarczającym stopniu wspierają Ukrainę lub nie rozumieją, że pomoc Ukrainie jest pomocą dla nich samych.

Biorąc pod uwagę cele Zełenskiego – zdobycie wsparcia i zmobilizowanie Zachodu do zwiększenia sankcji przeciwko Rosji, za skuteczne należy uznać strategię wzbudzania współczucia i gniewu. Służy temu opisywanie sytuacji w Ukrainie, ale też identyfikacja przez analogię.

By poruszyć odbiorców, Zełenski nie szczędzi słuchaczom drastycznych opisów: przytacza liczby, które pokazują skalę rosyjskich zbrodni, ale przywołuje też los konkretnych osób, które stają się synekdochą losu Ukraińców, na przykład:

Trzynastego dnia w okupowanym przez Rosjan Mariupolu zmarło dziecko. Zmarło z powodu odwodnienia. Nie wpuszczają ludzi z jedzeniem i wodą. (...) ludzie nie mają tam wody! W ciągu 13 dni inwazji rosyjskiej zginęło 50 dzieci. 50 wielkich męczenników. To jest straszne! To jest pustka. Zamiast 50 wszechświatów, które mogłyby żyć, zabrali je. Po prostu je zabrali (Wielka Brytania, 8.03.2022).

Rosyjskie wojsko nie rozróżnia, w które obiekty uderzyć. **Niszczą wszystkie**, zarówno budynki mieszkalne, jak i szkoły, szpitale, magazyny leków czy magazyny żywności. **Pałą wszystko**. Nie biorą pod uwagę takich pojęć, jak „zbrodnia wojenna” czy „obowiązujące konwencje”. Sprowadzili **terror** na ziemię ukraińską, **terror** państwowy. Każdy i każda z was zdaje sobie z tego sprawę. Te informacje są dostępne. Wszystkie fakty. **O kobietach gwałconych** przez rosyjskich żołnierzy w strefach częściowo okupowanych. **O uchodźcach, których zabijają** na drogach; **o dziennikarzach, których zabijają**, wiedząc, że są oni dziennikarzami. **O starszych osobach**, które przetrwały Holocaust i teraz muszą chować się przed uderzeniem Rosjan w schronach przeciwbombowych. (...) **ludzie są tak zdesperowani, że błagają o śmierć** (Francja, 23.03.2022).

Na poziomie stylistycznym Zełenski wykorzystuje przede wszystkim słownictwo nacechowane, powtórzenia (liczne anafory skupiają uwagę na konkretnych elementach opisu), nagromadzenia, które służą wyeksponowaniu i wzmocnieniu określonych fragmentów wypowiedzi. Niektórym przemówieniom towarzyszą nagrania filmowe z miejsc kaźni Ukraińców, które uwiarygodniają słowa Zełenskiego, ale wzmacniają też emocjonalność przekazu – obraz bowiem silniej niż słowo oddziałuje na emocje.

Wzbudzaniu współczucia sprzyja też identyfikacja. Zełenski chce, by słuchacze widzieli w Ukraińcach siebie, dlatego porównuje sytuację w Ukrainie do wydarzeń z przeszłości swoich odbiorców. Na przykład Brytyjczykom przypomina bitwę o Anglię, Rumunom terror władzy Nicolae Ceaușescu, w przemówieniu do Żydów porównuje sytuację w Ukrainie do Holocaustu. Trafność i adekwatność tych analogii nie zawsze była pozytywnie oceniana przez słuchaczy. Negatywne oceny formułowali zwłaszcza Izraelczycy, uznając porównanie sytuacji Żydów w czasie II światowej do sytuacji Ukraińców za nadużycie. Nie zawsze więc zabiegi wykorzystywane przez Zełenskigo były skuteczne.

Opis sytuacji w Ukrainie wywołuje też gniew. Jak dowodzą psychologowie, gniew wynika często z braku kontroli nad przebiegiem zdarzeń i bezsilności, a jego ekspresja jest sygnałem prośby o pomoc (Doliński i Grzyb 2022, 108). W przemówieniach Zełenskigo gniew miesza się ze smutkiem (zob. tabela 1), co odbiorca identyfikuje również na podstawie znaków pozawerbalnych (zob. Ekman i Friesen 1978, Ekman 1993, Wehrle i in. 2000).

Emocje Zełenskigo odbiorcy mogą wyczytać z jego mimiki, tonu głosu, czasem też gestów, gdy kadr na to pozwala, ponieważ audytorium obserwuje go w półzbliżeniu lub w planie średnim. Są to plany, które służą budowaniu emocji i introspekcji. Kluczowa staje się bowiem twarz mówcy i obserwacja wyrażanych przez niego uczuć, co skłania odbiorców do analizowania własnych przeżyć (Sobczak 2018, 118-120).

Oznakami¹⁰ smutku są kombinacje takich ruchów mimicznych (*action unit*), jak: uniesienie wnętrza brwi, opuszczenie brwi, uniesienie policzków, przymknięcie powiek, obniżenie końcówek dolnej wargi, uniesienie brody i rozciągnięcie brwi. Gniew natomiast wyrażają: opuszczenie brwi, uniesienie górnych powiek, przymknięcie powiek, uniesienie górnej wargi, rozciągnięcie ust, wydęcie warg, zaciśnięcie warg, rozszerzenie nozdrzy, zmarszczenie brwi i wysunięcie podbródka (Ekman i Friesen 1978; Ekman, Friesen i Hager 2002).

10. Bazując na wiedzy o ruchach mięśni twarzy, badacze opisali je w sposób obiektywny, tworząc systemy kodowania twarzy, w tym: FACS – Facial Action Coding System (Ekman i Friesen 1978), Face Animation Parameters (Pandzic i Forchheimer 2003), Maximally Discriminative Facial Movement Coding System (Izard 1979), Monadic Phases Coding System (Izard i in. 1980) oraz The Facial Expression Coding System (Kring i Sloan 2007). W zależności od chwilowych zmian w wyglądzie twarzy wywołanych aktywnością mięśni, większość tych systemów kodowania twarzy dzieli wyraz twarzy na różne jednostki działania (*action unit*), które można wykorzystać do przeprowadzenia ilościowej analizy wyrazu twarzy.

Fot. 3. W. Zeleński, wystąpienie przed Knesetem.

Ekspresja smutku:

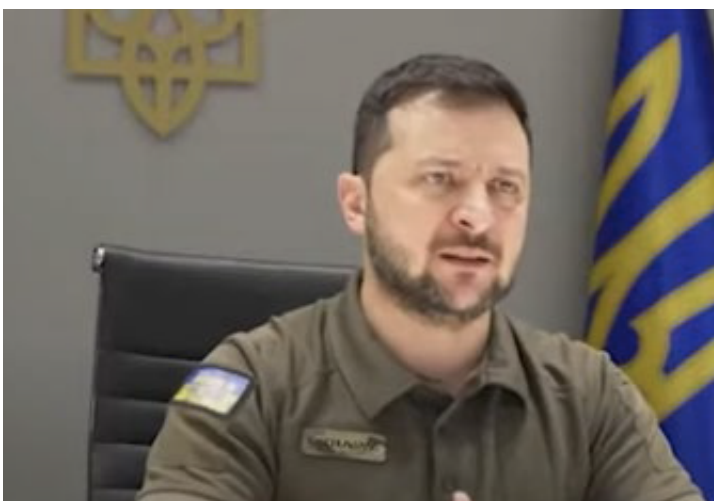
- opuszczenie brwi,
- przymknięcie powiek,
- obniżenie końcówek dolnej wargi.

Fot. 4. W. Zeleński, wystąpienie przed parlamentem Łotwy.

Ekspresja smutku:

- uniesienie wnętrza brwi,
- przymknięcie powiek,
- uniesienie policzków,
- obniżenie końcówek górnej wargi.

Fot. 5. W. Zeleński, wystąpienie przed parlamentem Łotwy.

Ekspresja gniewu:

- opuszczenie brwi,
- zmarszczenie brwi,
- opuszczenie powiek,
- rozszerzone nozdrza.

Fot. 6. W. Zełenski, wystąpienie przed Knesetem.

Ekspresja gniewu:

- opuszczenie brwi,
- przymknięcie powiek,
- rozszerzone nozdrza,
- rozciągnięcie i zaciśnięcie ust,
- zaciśnięta pięść.

Fot. 7. W. Zełenski, wystąpienie przed Knesetem.

Ekspresja gniewu:

- opuszczenie i zmarszczenie brwi,
- przymknięcie powiek,
- rozszerzone nozdrza,
- uniesienie górnej wargi i obniżenie dolnej (pokazanie zębów),
- wysunięty podbródek,
- zaciśnięta pięść.

Tab. 1. Ekspresje mimiczne W. Zełenskiego. Oprac. własne.

Emocje wyrażane przez Zełenskiego przybierają w swoich realizacjach postać racjonalną, co może wzmacniać jego wiarygodność. Dotyczy to zarówno emocji pozytywnych: wdzięczności, jak i negatywnych: gniewu i smutku. Warunkiem racjonalności emocji jest ich sytuacyjne uzasadnienie. Holenderski psycholog badający prawa emocji, Nico H. Frijda (1989), uważa, że emocje obejmują 1) ocenę, czyli sąd wartościujący, który może być trafny lub nietrafny, 2) uczucie, a więc zmiany psychofizjologiczne, które mogą być proporcjonalne lub nieproporcjonalne do oceny zawartej w sądzie, oraz 3) adekwatny lub nieadekwatny względem uczucia lub sądu program działania. Robert Nozick (1990, 87–98) dodaje do tego przekonania na temat faktów, które mogą być „prawdziwe lub fałszywe” albo „uzasadnione lub nieuzasadnione”. Określona emocja jest nieracjonalna, jeśli oparta jest na nieprawdziwym opisie faktów, sąd wartościujący jest nietrafny lub

reakcja jest nieproporcjonalna do oceny zawartej w sędzie wartościującym (Głos i Załuski, 28). Jeśli „realizacje” typów emocji są racjonalne, to znaczy oparte na prawdziwym opisie faktów, trafnym sędzie wartościującym i proporcjonalnej reakcji psychofizjologicznej oraz behawioralnej, to „kierowane” przez nie procesy decyzyjne są również oceniane jako racjonalne. W przypadku Zełenskiego możemy mówić o spełnieniu wszystkich tych warunków, dlatego może być on oceniany przez swoje audytoria jako racjonalny, co jest zdecydowanie korzystne dla jego siły przekonywania.

Warto też zauważyć, że perswazja Zełenskiego wpisuje się w typowy model perswazji politycznej, mającej skłonić do wspólnego działania, opisany przez Hugh Ranka (1984), który składa się z czterech etapów emocjonalnego pobudzenia: 1. Zagrożenie (Uważajcie!), 2. Związanie, zjednoczenie (Bądźmy razem!), 3. Racja (Robimy dobrze!), 4. Reakcja, odpowiedź (W tej sytuacji musimy...) (zob. Wasilewski, Skibiński 2008, 204).

W mowach Zełenskiego ma on następującą eksplikację:

1. „Trwa wojna, która mnie przeraża i zagraża też wam. [Zagrożenie]
2. Tę sytuację można zmienić, jeśli będziemy działać razem. [Związanie]
3. Należy to zmienić, bo wojna jest zła. [Racja]
4. Zmieńmy to, żeby ustanowić pokój, a więc dobro [Reakcja]”.

Celem mówcy jest przeprowadzenie odbiorców przez wszystkie etapy: zaczyna on od emocji strachu, bo strach jest mobilizujący – przerażenie mają wzbudzić opisy zbrodni wojennych, a także zagrożenie ekspansją Rosji. Następnie przechodzi do wzbudzenia poczucia jedności przez analogie i odwołanie się do wspólnych demokratycznych wartości. Jak piszą Jacek Wasilewski i Adam Skibiński, „w obliczu grozy słuchaczom potrzeba związania, jedności i wiary w to, że dadzą odpór, że jeśli się nawzajem wesprą, poradzą sobie z grozą” (2008, 209). Odbiorcy będą bardziej zaangażowani, jeśli będą mieć poczucie, że działają w słusznej sprawie, dlatego potrzebują określenia racji. Racją w przemówieniach Zełenskiego jest moralna powinność okazywania wsparcia zaatakowanej Ukrainie, obowiązek obrony wartości demokratycznych i obietnica korzyści (Zełenski proponuje poszczególnym państwom włączenie się w proces powojennej odbudowy Ukrainy). Na poziomie emocjonalnym działanie z jakiegoś moralnie słusznego powodu ma wzbudzić poczucie wartości odbiorców, którzy mają poczuć się lepsi od najeźdźcy i od tych, którzy nie pomagają bądź pomagają niewystarczająco. Na koniec – gdy odbiorcy wiedzą już, że racja jest po ich stronie i mają słuszny powód do działania, Zełenski apeluje o militarne i polityczne zaangażowanie.

5. Zakończenie

Retoryka wskazuje środki oddziaływania, ale nie daje narzędzi do oceny ich skuteczności. Przesłankami do tego, by wysoko ocenić efektywność retorycznych działań prezydenta Wołodymyra Zełenskigo, jest reakcja świata na jego wystąpienia. Z perspektywy czasu można powiedzieć, że wszystkie przemówienia z Kijowa stały się niemal sygnałem alarmowym dla zachodnich demokracji i w istotny sposób wpłynęły na decyzje wielu liderów politycznych. Andrij Sibiga, zastępca szefa kancelarii prezydenta Zełenskigo, który nadzoruje politykę zagraniczną Ukrainy, przyznał w jednym z wywiadów, że w wielu przypadkach poziom poparcia dla interesów Ukrainy skokowo wzrastał po przemówieniach prezydenta, jeśli chodzi o wprowadzane sankcje i zaangażowanie wojskowe czy finansowe poszczególnych krajów (Zieliński 2023). Oznaczałoby to, że w pierwszych miesiącach wojny skuteczna była retoryka oparta na argumentacji etycznej i patetycznej: wzbudzanie uznania, strachu, współczucia i gniewu, budowanie *ethosu* silnego przywódcy i szukanie płaszczyzny porozumienia przez porównania i szukanie historycznych analogii między przeszłymi doświadczeniami odbiorców a aktualnym losem Ukraińców.

Bibliografia

Przemówienia:

- 1.03.2022: Europarlament, <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/01/novyna/polityka/vystup-zelenskoho-yevroparlamenti-povnyj-tekst>
- 8.03.2022: Wielka Brytania, <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-parl-73441>
- 11.03.2022: Polska, <https://sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=uz2&dzien=1&wyp=002>
- 15.03.2022: Kanada, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-parlamente-73581>
- 16.03.2022: Stany Zjednoczone, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-pered-kong-73609>
- 17.03.2022: Niemcy, <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3432226-zelenskij-nimcam-comu-derzav-za-okeanom-dla-nas-viavlautsa-blizce-niz-vi.html>
- 20.03.2022: Izrael, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-kneseti-73701>
- 22.03.2022: Włochy, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-palati-d-73733>
- 23.03.2022: Francja, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-na-spilnomu-zibranni-senatu-naci-73773>
- 23.03.2022: Japonia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamente-73769>
- 30.03.2022 Norwegia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamente-73961>

- 31.03.2022: Australia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamen-73993>
- 31.03.2022: Belgia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-federaln-74005>
- 31.03.2022: Holandia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-generaln-74001>
- 4.04.2022: Rumunia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamen-74081>
- 5.04.2022: Hiszpanie, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-u-generalnih-kortesah-ispantiyi-74125>
- 6.04.2022: Irlandia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-erachtasi-parlamenti-irlandiyyi-74137>
- 7.04.2022: Cypr, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-palati-predstavnikiv-kipru-74161>
- 7.04.2022: Grecja, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamen-74157>
- 8.04.2022: Finlandia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-eduskunt-74181>
- 11.04.2022: Republika Korei, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-nacionalnij-asambleyi-respubli-74257>
- 13.04.2022: Estonia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-rijgikog-74297>
- 21.04.2022: Portugalia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-asambley-74465>
- 3.05.2022: Albania, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-narodnih-zborah-albaniyyi-74745>
- 6.05.2022: Islandia, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-altingu-parlamenti-islandiyyi-74845>
- 10.05.2022: Słowacja, <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-u-nacionalnij-radi-slovachchini-74949>
- 22.05.2022: Ukraina, <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-pid-chas-sp-75261>
- 26.05.2022: Łotwa, <https://www.president.gov.ua/videos/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-saejmi-la-2557>

Aronson, Elliot. 2001. *Człowiek istota społeczna*. Tłum. Józef Radzicki, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Arystoteles, 2004. *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra, Poetyka*. Tłum. Henryk Podbielski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Baumeister, Roy F., Kathleen D. Vohs, C. Nathan DeWall, i Liqing Zhang. 2007. "How Emotion Shapes Behavior. Feedback, Anticipation, and Reflection, Rather than Direct Causation". *Personality and Social Psychology Review* 11 (2): 167–203. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088868307301033>.

Burke, Kenneth. 1969. *A Rhetoric of Motives*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.

Cialdini, Robert. 2000. *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*. Tłum. Bogdan Wojciszke. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Dąbrowski, Andrzej. 2012. „Wpływ emocji na poznawanie”. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria* 3 (83): 315-335.

- Doliński, Dariusz, i Tomasz Grzyb.** 2022. *Sto technik wpływu społecznego*. Sopot: Smak słowa.
- Dyoniziak, Jolanta, i Joanna Koswenda.** 2022. „Destrukcyjna wizerunku publicznego w dyskursie. Rola argumentum ad hominem w komentarzach internautów dotyczących polskiej pisarki Olgi Tokarczuk” *Res Rhetorica* 9(2): 84-100. DOI: <https://doi.org/10.29107/rr2022.2.5>.
- Ekman, Paul, i Wallace V. Friesen.** 1978. *Facial Action Coding System: A Technique for the Measurement of Facial Movement*. California, CA: Consulting Psychologists Press, Palo Alto.
- Ekman, Paul, Wallace V. Friesen, i Hager Joseph C.** 2002. *Facial Action Coding System. Manual and Investigator's Guide*. Salt Lake City, UT: Research Nexus.
- Ekman, Paul.** 1993. „Facial Expression and Emotion”. *American Psychologist* 48(4): 384-392.
- Ekman, Paul.** 2003. *Emocje ujawnione*. Tłum. Wojciech Białas. Gliwice: Wydawnictwo Helion.
- Ekman, Paul.** 2007. *Emotions Revealed. Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. New York: Henry Hold and Company.
- Frijda, Nico H.** 1989. „Prawa emocji”. *Nowiny Psychologiczne*: 2 (61): 24–49.
- Frijda, Nico H.** 2002a. „Emocje są funkcjonalne – na ogół”. W *Natura emocji – podstawowe zagadnienia*, red. Paul Ekman, Richard J. Davidson, 102-111. Tłum. Bogdan Wojciszke. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Frijda, Nico H.** 2002b. „Różnorodność afektu: emocje i zdarzenia, nastroje i sentymenty”. W: *Natura emocji – podstawowe zagadnienia*, red. Paul Ekman, Richard J. Davidson, 56-62. Tłum. Bogdan Wojciszke. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Głos, Aleksandra, i Wojciech Załuski.** 2016. „Emocje negatywne a racjonalność decyzji”. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* LX: 7-33.
- Goffmann, Erving.** 2008. *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Tłum. Helena Datner-Śpiewak i Paweł Śpiewak. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Izard, Carroll E., Robin R. Huebner, Douglas Risser, i Linda M. Dougherty.** 1980. “The Young Infant's Ability to Produce Discrete Emotion Expressions”. *Developmental Psychology* 16 (2): 132-140.
- Izard, Carroll E.** 1979. *Maximally Discriminative Facial Movement Coding System*. Delaware: University of Delaware.
- Kring, Ann M., i Denise M. Sloan.** 2007. „The Facial Expression Coding System (FACES): Development, Validation, and Utility”. *Psychological Assessment* 19 (2): 210–224.
- Kuczera, Łukasz.** 2022. „Victor Orban o Wołodimirze Zełenskim. Chciał błysnąć, a zaliczył wpadkę”. *Do Rzeczy*. <https://wiadomosci.wp.pl/viktor-orban-zaatakowal-wolodymyra-zelenskiego-zaliczyl-przy-tym-duza-wpadke-6751725406153632a>.
- Kwintylian, Marek F.** 2012. *Kształcenie mówcy*, ks. VIII 6- XII. Tłum. Stanisław Śnieżewski. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- McCroskey, James C.** 1996. “Scales for the Measurement of Ethos”. *Speech Monographs*, 33: 65-72.
- Nęcki, Zbigniew.** 1996. *Komunikacja międzyludzka*. Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.
- Nozick, Robert.** 1990. *The Examined Life: Philosophical Meditations*. New York: Simon & Schuster.
- Pandzic, Igor S., Robert Forchheimer,** red. 2003. *MPEG-4 Facial Animation: The Standard, Implementation and Applications*. Chennai: John Wiley & Sons.
- Petty, Richard E., i John T. Cacioppo.** 1986. “The Elaboration Likelihood Model of Persuasion”. *Advances in Experimental Social Psychology* 19: 123-205.
- Rank, Hugh.** 1984. *The pep talk. How to Analyze Political Language*. Park Forest: Counter-Propaganda Press.
- Rogacin, Wojciech.** 2022. *Zełenski. Biografia*. Warszawa: Wielka Litera.

- Sięgień, Paulina.** 2022. „Zełenski nie jest bez skazy, ale to on jest dziś przywódcą wolnego świata”. *Krytyka Polityczna*; <https://krytykapolityczna.pl/swiat/zelenski-nie-jest-bez-skazy-ale-to-on-jest-dzis-przywodca-wolnego-swiate/>
- Sobczak, Barbara.** 2018. *Retoryka telewizji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Sobczak, Barbara.** 2015. „Wokół źródeł ethosu”. *Forum Artis Rhetoricae*, t. 4, s. 74-90.
- The Associated Press.** 2022. *Live updates: Zelenskyy Declines US offer to Evacuate Kyiv*. <https://apnews.com/article/russia-ukraine-business-europe-united-nations-kyiv-6ccb0905f1871992b93712d3585f548>.
- Wasilewski, Jacek, i Adam Skibiński.** 2008. *Prowadzeni słowami*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Wehrle, Thomas, Susanne Kaiser, Susanna Schmidt, i Klaus Scherer.** 2000. “Studying the Dynamics of Emotional Expression Using Synthesized Facial Muscle Movements”. *Journal of Personality and Social Psychology* 78(1): 105-119.
- Whitehead, Laurence.** 1968. “Factors of Source Credibility”. *Quarterly Journal of Speech* 54: 59-63.
- Witek-Mioduszevska, Katarzyna.** 2022. „Emocje oraz ich wpływ na proces podejmowania decyzji. Badania własne z zakresu prawa rodzinnego”. W *Emocje i motywacja w prawie. Wybrane aspekty*, redakcja Julia Stanek, 75-93. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Zieliński, Piotr.** 2023. „Genialne przemówienia Zełenskiego, które przejdą do historii. Kto mu je pisze?”. *Press* 9-10; https://www.press.pl/tresc/75343,genialne-przemowienia-zelenskiego_-kto-re-przejda-do-historii_-kto-mu-je-pisze